

CDA, NAAR VOREN!

Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA¹

J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin

inleiding

Als de twee auteurs van dit stuk besluiten op een middag eens elkaars krachten te meten op het tennisveld, dan zal er sprake zijn van een sportieve onderlinge strijd. Als een van ons beiden de mogelijkheid zou krijgen het op te nemen tegen Ivan Lendl, dan zal er ook nog van strijd sprake zijn, zij het dat het vermoedelijk om een saaie en zeker een ongelijke strijd zou gaan. Echter, als we besluiten mee te dingen naar het prijzengeld in de Boston-marathon, met cracks als Steve Jones, Rob de Castella en Gerard Nijboer, dan zou er niet met recht gesproken kunnen worden van strijd tussen hen en ons. We zouden wel met hetzelfde bezig zijn op dezelfde plaats en op hetzelfde tijdstip - dit laatste overigens gedeeltelijk: de heren atleten zouden zich al lang en breed in het pak hebben gehesen als wij nog zouden voortzwoegen op het parcours - maar we zouden niet werkelijk strijden met de echte marathonlopers. Van enige vorm van strijd of competitie tussen Jones, De Castella en Nijboer enerzijds en Irwin en Van Holsteyn anderzijds zou geen sprake zijn.

Soortgelijke verschijnselen kunnen zich voordoen in de politiek, en dan met name binnen het electorale proces. In een twee-partijen stelsel zou de tennis-vergelijking op kunnen gaan: de partijen leveren strijd met elkaar, of ze nu aan elkaar gewaagd zijn of niet en ongeacht het feit of een van de partijen de gedoodverfde winnaar is. In een twee-partijen stelsel zijn de politieke partijen per definitie met elkaar in de slag om de gunst van de kiezers. In een stelsel met meer dan twee partijen kan dit anders zijn. In een meer-partijen stelsel zou de vergelijking met de Boston-marathon op kunnen gaan: het is mogelijk dat sommige partijen niet of nauwelijks met elkaar strijden om de kiezersgunst. In zo'n geval doen de politieke partijen niets anders dan op hetzelfde tijdstip (bij verkiezingen) dezelfde taken vervullen (het stellen van kandidaten en het verzamelen van stemmen van de eigen achterban).

Het bovenstaande illustreert dat de begrippen 'strijd' en 'competitie' niet eenduidig zijn en verwarring kunnen zaaien, dit laatste als gevolg van het feit dat de begrippen op meer dan één manier kunnen en ook daadwerkelijk worden gebruikt. Zo is er enerzijds de strijd van partijen om de stemmen van de kiesgerechtigden, terwijl er anderzijds, en in het verlengde van die strijd om de kiezers, tussen de diverse partijen onderling strijd wordt gevoerd om de regeringsmacht.

Bij de ontwikkeling van de typologie van partijstelsels begint Sartori in zijn standaardwerk Parties and Party Systems met de tweede invulling van het begrip partijcompetitie (strijd om de regeringsmacht), als hij inzicht wil verschaffen in het aantal voor een politiek stelsel relevante partijen.

"The relevance of a party is a function not only of the relevant distribution of power - as is obvious - but also, and especially, of its position value, that is, of its positioning along the left-right dimension."²

Dit laatstgenoemde aspect is van belang: de positie op de links-rechts dimensie van een partij kan de weegschaal bij het verkrijgen van een meerderheid voor een (coalitie-)regering naar één van de kanten doen doorslaan. Sartori stelt vervolgens dat een stelsel aan de regels voor competitie voldoet als bij verkiezingen de meeste, zo niet alle zetels worden betwist door twee of meer kandidaten.³ Hij realiseert zich overigens terdege dat alleen de aanwezigheid van meerdere kandidaten nog geen garantie is voor het bestaan van werkelijke competitie, en hij maakt dan ook het onderscheid tussen competitie als structuurkenmerk (de mogelijkheid van competitie) en competitiviteit als een bestaande toestand (feitelijk bestaande competitie) binnen die structuur.

"(C)ompetition includes competitiveness as a potentiality, competition is equal to, and can be defined as, potential competitiveness. Conversely, competitiveness presupposes competition (as a structure and is something to be measured in outcome, on the basis of its effectiveness)."⁴⁶

Uiteindelijk gaat het de politieke partijen, als de (veelal kleine) pure getuigenispartijen even buiten beschouwing worden gelaten, natuurlijk om de voor de uitvoering van het programma zo belangrijk geachte regeringsmacht. In een twee-partijen stelsel kan, bij een ongeveer even grote aanhang van de partijen, een kleine verschuiving onder het electoraat of zelfs een verschillende opkomst bij de aanhang van de twee partijen het verschil tussen verlies en winst betekenen. En dus het verschil tussen regering en oppositie.

In het laatste hoofdstuk van zijn boek komt Sartori wederom met het begrip competitie op de proppen, als hij schrijft over "spatial competition". Nu gaat het echter om een geheel andere invulling van het begrip; in dit geval heeft het betrekking op de strijd om de kiezers

binnen een zekere ideologische ruimte waarin kiezers en politieke partijen zich zouden bevinden.

"Competition presupposes a common ground on which two parties (at least) speak to the same voters. Parties that are supported by identified voters who are so tightly bound to the party that they virtually never switch their votes are 'out-of-running', i.e. they do not add to the competition between parties. There thus arises a distinction between the dimensional space that defines the 'identifications' with parties, and the space that defines the 'competition' between the parties."⁵

Recentelijk heeft Sartori, samen met Giacomo Sani, dit laatste element verder uitgewerkt. Ze onderscheiden, als in het bovenstaande citaat, enerzijds een domein van identificatie - een groep kiezers voelt zich verbonden met een bepaalde partij - en anderzijds ruimte voor competitie, een ruimte waarin de politieke partijen strijden om de wisselende kiezers.⁶ Aan deze laatste groep kiezers wordt van verschillende kanten getrokken. Zo komen ze tot de volgende omschrijving van het begrip competitie:

"(...) 'competition' is such only when parties take risks on the common ground in which they can best win or lose voters. In this argument there can be no competition beyond or without a shared market."⁷

Voor iemand die het oog gericht zou hebben op een twee-partijen stelsel, zou dit alles de indruk kunnen wekken van het intrappen van een open deur. Immers, in een dergelijk stelsel moeten de partijen altijd met elkaar in de slag om de gunst van de kiezer en kan het verlies van de ene partij de winst van de andere betekenen. Voor een stelsel met meer dan twee politieke partijen, zoals het Nederlandse stelsel, is dit echter minder duidelijk. Sani en Sartori wijzen erop, dat sommige structurele scheidslijnen in het bestaande stelsel meer "isolative" dan "conflict-maximizing" zijn. Ergens in het verleden heeft de structuur van scheidslijnen (op basis van religie, sociale klasse, e.d.) gezorgd voor het ontstaan van een bepaald partijstelsel, waarbinnen groepen kiezers min of meer van elkaar geïsoleerde segmenten vormden. Voor de Nederlandse situatie is dit duidelijk herkenbaar: katholieken, protestanten en socialisten vormden een dergelijk systeem. Binnen dit systeem kan de 'strijd' om de kiezers vooral defensief van karakter zijn, meer gericht op het voorkomen van verlies van de eigen aanhang dan op het winnen van kiezers die zich in een ander segment bevinden.⁸ In zo'n systeem vindt de strijd in de eerste plaats en voor het overgrote gedeelte binnen het domein van identificatie plaats en veel minder in de ruimte voor competitie - vele kiezers zijn 'out-of-running'.

Ook andere auteurs hebben zich met dit onderwerp bezig gehouden. Zo hebben Rose en McAllister een viertal modellen van electorale competitie ontwikkeld.⁹ Twee factoren zijn bij de ontwikkeling van die modellen van belang: de (starre) gehechtheid van de kiezers aan een bepaalde - 'hun' - partij en het feit dat er sprake is van twee of van meer politieke partijen. Als de kiezers 'vast zitten' aan een bepaalde partij ("determined" zijn), dan weerspiegelt het stemgedrag de bestaande structuur van de samenleving, en niet de eigen, vrije wil van de kiezers of per verkiezing de invloed van snel veranderende factoren als de persoon van de lijsttrekker.¹⁰ Als bronnen van vaste partijbindingen en dus als basis van 'vastgelegd' stemgedrag worden religie, klasse, taal, nationale identiteit en ras genoemd. Op basis van de twee factoren onderscheiden Rose en McAllister zoals gezegd een viertal modellen: twee modellen met vaste partijbindingen en twee respectievelijk meer politieke partijen, en twee modellen zonder vaste partijbindingen met twee respectievelijk meer dan twee politieke partijen. Nederland wordt aangehaald als typisch voorbeeld van het model met meer dan twee partijen en met vaste partijbindingen.

"The Netherlands has been a classic example of a structured system of multi-party competition, because the electorate has been determined along two dimensions, religion and class, each sustaining separate political parties."¹¹

Rose en McAllister halen Nederland slechts aan als voorbeeld zonder er nader op in te gaan, geïnteresseerd als ze zijn in het partijstelsel van Groot-Brittannië. Zij werken in hun boek de stelling uit, dat het Britse stelsel in beweging is en dat er een ontwikkeling valt waar te nemen in de richting van een open competitie met voor de 'ongebonden' kiezers een keuze uit meer dan twee partijen.

Niet alleen in Groot-Brittannië is de politieke zaak in beweging, ook in Nederland is dit het geval. Er is meer dan eens op gewezen, dat in Nederland de vroegere scheidslijnen tussen de verschillende segmenten in de samenleving aan het vervagen zijn en gedeeltelijk zijn weggevallen,¹² aldus meer ruimte biedend voor onderlinge competitie van partijen op een sociaal-economische (links-rechts) dimensie.¹³ In een dergelijke situatie is het voor partijen in de verkiezingsstrijd niet meer voldoende om slechts aandacht te besteden aan en gericht te zijn op wat vroeger de vaste eigen aanhang was. Een defensieve strategie wordt immers in dat geval gevoerd voor een steeds kleinere groep mensen. Dit inzicht heeft naar de mening van Sani en Sartori tot gevolg dat vooral

"(...) the religious parties (...) are compelled to run the risks of competing along the left-right dimension. We may equally say that by now [1983, JvH/GI] the Netherlands has much (not little) in competition. On the other hand, the Netherlands still has a long way to go before coming to

resemble Germany; that is, before entering a full-fledged left-right competition largely disconnected from religious identifications."¹⁴

In het navolgende zal worden bekeken of en in welke mate de Nederlandse situatie zich in de bovenstaande richting ontwikkelt, en de aandacht gaat dan vooral uit naar het CDA. Is de voor het CDA zo goede verkiezingsuitslag van 21 mei 1986 het gevolg van een strijdlustige, op uitbreiding van de aanhang gerichte strategie van de christen-democraten, meer althans dan van het zorgen voor behoud van de traditionele achterban?

Allereerst wordt een korte beschrijving gegeven van de confessionele benadering van de kiezers ten tijde van de verzuiling, waarna aandacht zal worden besteed aan enkele veranderingen in de door het CDA gevolgde verkiezingsstrategie, veranderingen die overigens in enkele gevallen al ruim voor 1986 waren ingezet. Heeft het CDA de voorheen overwegend defensieve strategie omgebogen in een offensieve richting? Vervolgens zal worden onderzocht of het mogelijk deze koerswijziging in de benadering van het electoraat is geweest, die tot het grote succes van het CDA bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer heeft geleid. Tenslotte komen enkele mogelijke implicaties van de strategiewijziging voor het Nederlandse partijstelsel in zijn geheel aan de orde.

de defensieve strategie van de confessionelen: behoudt het goede

In de tweede helft van de negentiende eeuw voerden verschillende delen van de bevolking hun emancipatiestrijd. Katholieken, protestanten van de lagere middenklasse en de mensen die werden gerekend tot de arbeidersklasse trachtten allen hun rechtmatige plaats in de samenleving te verwerven en te verbeteren. Een van de aspecten van de emancipatiestrijd was de oprichting van politieke partijen, die het politieke gedeelte van de strijd voor hun rekening zouden kunnen nemen. Onder anderen Daalder¹⁵ en Lijphart¹⁶ hebben al uitvoerig beschreven hoe deze ontwikkelingen hebben plaatsgevonden en resulteerden in een zeer specifiek partijstelsel, door Lijphart 'pacificatie-democratie' gedoopt.

De vijf decennia die volgden op de zogeheten Pacificatie van 1917, toen bij een Grondwetwijziging de jarenlange strijd om het kiesrecht en het bijzonder onderwijs werd beslecht, kunnen gelden als een voorbeeld van 'competitie' zonder onderlinge strijd ('structured competition'). Elke partij kon, met name na de Tweede Wereldoorlog, rekenen op een vast, stabiel aandeel van het totale electoraat en bij verkiezingen waren er geen grote schommelingen in de verschillende

zeteltallen. Zo veranderden in 1948 en 1952 in totaal slechts 4 respectievelijk 5 van de 100 zetels van partij, en na de uitbreiding van het aantal zetels in de Tweede Kamer tot 150 waren dit er in 1956, 1959 en 1963 respectievelijk 7, 8 en 9. Op individueel niveau bleken weinig kiezers van partijvoorkeur te veranderen. Hoewel in één geval melding wordt gemaakt van 17.2% wisselaars tussen 1946 en 1948¹⁷-men dient zich te realiseren dat het hier gaat om de periode direct na de Tweede Wereldoorlog, een periode waarin de hoop op en het geloof in verandering snel overging in het herstel van de oude orde en het besef van continuïteit - wijzen gegevens op basis van verkiezingsuitslagen op gemeenteniveau erop, dat in de periode tot 1967 een veel geringer deel der kiezers van partijvoorkeur veranderde.¹⁸

De electorale strategie van de confessionele partijen was, nadat eenmaal de eigen achterban was gemobiliseerd en in de eigen zuil was ondergebracht, duidelijk gericht op het behoud van die eigen kiezers en daarmee defensief van aard. Voor de katholieke en protestantse kiezers (of beter: stemmers) was het welhaast vanzelfsprekend dat men bij verkiezingen de stem gaf aan de partij die behoorde tot de eigen zuil, waarin immers een groot deel van het maatschappelijk leven was georganiseerd. En van de kant van de partijen werden nauwelijks pogingen ondernomen 'in te breken' bij een andere zuil om aldaar stemmen te kunnen winnen (al werden na de Tweede Wereldoorlog op basis van de doorbraakgedachte pogingen hiertoe ondernomen). Het meest duidelijk gold dit voor het gereformeerde volksdeel: de gereformeerden kenden vele verenigingen waarin de verschillende facetten van het dagelijkse leven waren ondergebracht, er bestond een duidelijke sociale controle, en de gereformeerden stemden dan ook 'en masse' op de eigen politieke partij. In mindere mate was dit zo bij de wat vrijzinniger nederlands-hervormden die de CHU 'toebehoorden', maar ook in dit geval zijn er geen aanwijzingen voor ontevredenheid bij de CHU over de bestaande eigen aanhang en met het vaste deel van het totale aantal stemmers.

Het katholieke volksdeel werd duidelijk en bewust bijeengehouden door de katholieke kerk. Niet-katholieken mochten voor de Tweede Wereldoorlog zelfs geen lid van de partij worden. En hoewel na de oorlog dit beginsel werd losgelaten, veranderde er lange tijd weinig in de feitelijke situatie. De druk van de kerk om de schaapjes in de kudde bijeen te houden bereikte een laatste 'hoogtepunt' met het Mandement van 1954: de bisschoppen dreigden de sacramenten te onthouden aan katholieken die zich aansloten bij een socialistische vakbond (NVV) of lid waren van de VARA, en het lidmaatschap van de PvdA en het luisteren naar de VARA werd de katholieke gelovigen ernstig ontraden.¹⁹

Om redenen die wellicht nooit volledig duidelijk zullen worden²⁰ begonnen zich in de jaren zestig plots allerlei veranderingen voor te doen in het kiesgedrag. Na een lange periode van stabiliteit verloor de KVP bij enkele opeenvolgende verkiezingen een groot deel van haar aanhang: in 1972 behaalden de katholieken minder dan 18% van de stemmen, terwijl in 1963 nog 31.9% was behaald. Ook de CHU verloor kiezers en ging van ruim 8.6% in 1963 naar minder dan 5% in 1972. Van de drie grote confessionele partijen wist alleen de ARP in deze periode stand te houden, waarschijnlijk mede dankzij het 'Jelle-effect'.²¹ Op individueel niveau nam het aantal wisselaars tussen partijen in deze periode spectaculair toe, met een trend die zich afwendde van de confessionele partijen. De KVP en de CHU zagen grote groepen kiezers verdwijnen naar andere partijen, zonder dit te kunnen compenseren door op hun beurt van andere partijen stemmen te winnen.²² De tot dan gehanteerde defensieve strategie moest nader worden bekeken, wilde men de begonnen ontwikkeling een halt toe kunnen roepen. De steeds nauwere samenwerking en de uiteindelijke fusie van de drie confessionele partijen kan worden gezien als het laatste grote element van de defensieve strategie. In 1977 gingen de drie partijen met een gezamenlijke lijst de verkiezingen voor de Tweede Kamer in, ondanks het geringe enthousiasme van de kant van de ARP-leiding. Het CDA wist bij die verkiezingen een iets beter resultaat te behalen dan de drie afzonderlijke partijen hadden behaald bij de voorafgaande verkiezingen. In 1980 werd het federatieve verband van de drie grote confessionele partijen omgezet in een volledige fusie: het CDA was een feit. Bij de verkiezingen van 1981 en 1982 bleek het bescheiden succes van 1977 echter een tijdelijke opleving en niet een werkelijke breuk met de neergaande lijn. Wilde het CDA de grote rol blijven spelen die de confessionele partijen zo lang hadden gespeeld in de Nederlandse politiek, dan diende er snel wat te veranderen.

de verkiezingsstrategie van het CDA: de noodzaak tot verandering

Na de fusie van KVP, ARP en CHU tot het CDA stonden de confessionelen voor een belangrijke keuze: diende de traditionele defensieve strategie te worden volgehouden, of moest men op zoek naar een nieuwe, op uitbreiding gerichte strategie? De onderstaande gegevens tonen aan, dat het vasthouden van de defensieve strategie weliswaar de 'C' van de partij zou waarborgen, maar dat dan wel gerekend moest worden op een steeds kleiner wordende aanhang en (dus) omvang. Ten tijde van de opkomst van de confessionele emancipatiebewegingen was slechts een klein percentage Nederlanders niet-gelovig. Volgens de volkstelling van 1899 hing niet meer dan 2.3% van de bevolking geen geloof aan. In 1920, na de invoering van het algemeen kiesrecht, was

dit percentage opgelopen tot 7.8%, een nog altijd zeer kleine minderheid. In dat jaar rekende 35.6% zich tot de Rooms-Katholieke Kerk, en voor de Nederlands-Hervormde en Gereformeerde Kerk waren de cijfers respectievelijk 41.3% en 9.1%. In de hieropvolgende decennia nam het percentage gelovigen af, het meest onder de nederlands-hervormden en het minst onder de gereformeerden; het percentage katholieken steeg wel in de volkstellingen. Het percentage niet-gelovige Nederlanders nam eerst langzaam en in de jaren zestig sneller toe, om in het midden van de jaren zeventig 33.8% te bedragen.

Niet alleen nam het aantal mensen dat zichzelf tot een kerkgenootschap rekenden af, de wel gelovige mensen veranderden tevens in hun geloofsbeleving, als het kerkbezoek althans als zodanig kan worden opgevat. Van de katholieken en gereformeerden ging in 1946 niet minder dan zo'n 90% wekelijks naar een kerkdienst; voor de nederlands-hervormden lag dit percentage beduidend lager (35%).²³ Zoals zo veel veranderde ook dit in de jaren zestig, en in 1977 zei nog maar 42% van de katholieken elke week naar de kerk te gaan, terwijl het percentage voor de nederlands-hervormden op 23% lag. Zelfs van de zo nauw met elkaar en met hun kerk verbonden gereformeerden zei 'nog maar' driekwart minstens een maal per week een kerkdienst bij te wonen. Aldus brokkelde het fundament onder het confessionele bouwwerk steeds verder af: het aantal gelovigen nam af, terwijl tevens de frequentie van het kerkbezoek van de resterende gelovigen gemiddeld genomen daalde. Ook aan de hand van een meer verfijnde religieuze typologie kan dit worden duidelijk gemaakt.²⁴ De typologie is gebaseerd op een drietal factoren: het al dan niet opgegroeid zijn in een bepaald geloof, het zich momenteel wel of niet tot een kerkgemeenschap rekenen, en de frequentie van het kerkbezoek. Per groep is dan nog een uitsplitsing gemaakt naar katholieken, nederlands-hervormden en gereformeerden. Als naar het religieuze profiel van de kiesgerechtigden van het laatste decennium wordt gekeken, dan blijkt ook hieruit de slinkende 'natuurlijke achterban' van het CDA.²⁵ Het percentage gelovigen dat (minstens) één maal per week een kerkdienst bijwoont is van 23% in 1977 gedaald tot 15% in 1986. Het percentage van de gelovigen die minder frequent of nooit een kerkdienst bezoeken is in de laatste tien jaar gelijk gebleven, maar de electorale positie van het CDA is onder deze groep kiesgerechtigden minder sterk dan onder de frequente kerkgangers. Het percentage niet-gelovigen was in 1986 opgelopen tot ruim 40%, waarvan de helft wel in een geloof is opgegroeid. Als deze lijn naar de toekomst zou worden doorgetrokken, dan is het duidelijk dat naar alle waarschijnlijkheid steeds minder mensen in een bepaald geloof zullen worden groot gebracht - en bij het ontwikkelen van een verkiezingsstrategie voor een confessionele partij dient hiermee terdege rekening gehouden te worden.

De situatie voor het CDA in de jaren tachtig was duidelijk. Een tijdens de verkiezingscampagne al te sterk beroep op het confessionele karakter zou kunnen leiden tot een verdergaande afkalving van de steun van de kiezers, en zou tot resultaat kunnen hebben dat een aanhang wordt verkregen die kleiner zou zijn dan die van de PvdA en misschien zelfs van de VVD. Deze strategie was aldus weinig aantrekkelijk. Als het CDA de hoofdrol zou willen blijven vervullen in de Nederlandse politiek (en waarom zou dit niet zo zijn?), dan zou men zich moeten richten op kiezers die niet meer op het CDA stemden of dat nog nooit hadden gedaan. De aantrekkingskracht van het CDA zou verder moeten reiken dan tot de confessionele kiezers. Bij het naderen van de verkiezingen van 1986 bleek deze aanpak inderdaad door het CDA te zijn ontwikkeld en verkozen.

de campagne van 1986

Het CDA besloot in het najaar van 1982 een tweetal werkgroepen in te stellen, die zich zouden moeten bezinnen op het aanzien en de werkwijze van het CDA respectievelijk op de te volgen politieke koers in de jaren tachtig. De eerste werkgroep, de werkgroep Interne Partij Organisatie, kwam in oktober 1983 met het rapport Appèl en weerklank²⁶, waarin de nadruk niet lag op de electorale positie en mogelijkheden van het CDA, maar waarin deze wel zijdelings aan de orde kwamen. Het rapport Appèl en weerklank begint met een duidelijke stelling:

"Een politieke partij met een duidelijke grondslag, die erin slaagt haar politieke overtuiging herkenbaar in het beleid te vertalen, vormt een duurzaam bindmiddel voor grote groepen kiezers. (...) De christen-democratische politieke filosofie is zo'n duidelijke, zelfstandige politieke overtuiging. Deze moet met succes een appèl kunnen doen op veel kiezers. Ook in een samenleving waarin het christelijk geloof door minder mensen wordt aangehangen dan voorheen het geval was."²⁷

Geconstateerd wordt echter, dat deze mogelijkheid nog niet praktisch is gerealiseerd, en dit zou vooral komen door het beeld dat kiezers van het CDA zouden hebben: een vage, besluiteloze en bovenal verdeelde partij. Vervolgens wordt uitgebreid ingegaan op de aan dit beeld ten grondslag liggende oorzaken en worden enkele remedies voorgesteld. De remedies, vooral aan het kader- en vormingswerk wordt grote waarde gehecht, dienen te zorgen voor eenheid en een versterkt zelfbewustzijn. Het laatste hoofdstuk van het rapport handelt over 'de samenleving en het CDA', en hierin wordt de werfkracht van het CDA expliciet aan de orde gesteld. Door de afnemende kerkelijkheid, zo wordt opgemerkt, lijkt het logisch dat het CDA in de toekomst steeds kleiner zal worden. Echter, deze redenering hoeft in de praktijk niet op te gaan.

"Minder aan de kerk gebonden mensen laten zich bij hun politieke voorkeur niet leiden door een vanzelfsprekende keuze voor christelijke organisaties. Het komt er dan op aan deze kiezers via het concrete beleid en aansprekende, geloofwaardige politici te interesseren voor de beginselen, omdat de weg andersom hen onvoldoende kan aanspreken. Zij missen daarvoor van huis uit de antenne. Wellicht kan dit een weg blijken te zijn die weer leidt naar een geïntegreerd christelijk leven, zonder dat tot een pretentie te willen verheffen."²⁸

Deze passage wijkt op een opvallende manier af van de openingswoorden van het rapport. Immers, daar werd gesteld dat de christen-democratische overtuiging in het beleid vertaald diende te worden en dat op deze wijze met succes een appèl op veel kiezers zou kunnen worden gedaan. In het bovenstaande citaat zijn het echter het beleid en de CDA-politici, die moeten leiden tot het kennismaken van en de interesse voor de beginselen. De eerder genoemde passage kan worden opgevat als aansluitend bij een defensieve opvatting, terwijl de tweede passage meer offensieve trekken vertoont: waar in de openingswoorden het uitgangspunt wordt gevormd door de beginselen, dient de werving van de minder aan de kerk gebonden te geschieden op basis van het beleid en de politici. En wat voor de minder aan de kerk gebonden mensen geldt, geldt volgens het rapport eveneens voor de jongeren. Ook zij moeten worden aangetrokken door beleidsdaden en politici. Als tussenconclusie wordt dan ook het volgende geformuleerd:

"Een door geloofwaardige personen eensgezind gepresenteerde CDA-beginselpolitiek, die inspeelt op de problemen van morgen en die consequent in daden wordt omgezet, zal op den duur de negatieve beeldvorming van het CDA doorbreken en wervend blijken te zijn."²⁹

In deze tussenconclusie zijn defensieve en offensieve elementen keurig bij elkaar gebracht. De eensgezindheid, de beginselpolitiek, de geloofwaardige personen en de daden - alles is vermeld. Op basis van deze conclusie kon een verkiezingsstrategie worden ontwikkeld die enerzijds voor het behoud van de trouwe achterban kon zorgen en anderzijds mogelijkheden bood om op zoek te gaan naar kiezers die niet meer op het CDA stemden of nog nooit op het CDA hadden gestemd. Bij de voorbereiding van de verkiezingen van 1986 konden de aanbevelingen van Appèl en weerklank in de praktijk worden gebracht. In de zomer en in het najaar van 1985 kwamen de eerste interne strategienotities bij het CDA op tafel: de te volgen koers voor de Tweede Kamer-verkiezingen werd uitgezet.³⁰ Het algemene doel van de campagne was kort en krachtig: het verkrijgen van zoveel mogelijk kamerzetels. Dit is natuurlijk voor de hand liggend, maar niet vergeten

mag worden, dat bij een strikt defensieve benadering het doel anders zou kunnen zijn, bijvoorbeeld het verkrijgen van de stemmen van alle confessionele kiezers. Uit de notities blijkt, dat het CDA zich realiseerde dat een expansieve strategie noodzakelijk was, overigens zonder dat de defensieve aanpak van de trouwe kiezers uit het oog zou mogen worden verloren. Berekeningen hadden het CDA geleerd, dat in het meest gunstige geval 55 zetels zouden kunnen worden behaald. De campagne diende hiertoe gericht te worden op "(...) de kiezers die naar het CDA toe- en van het CDA wegzweven".³¹

De verkiezingsstrategie van het CDA kende een tweetal sporen, een defensief en een offensief spoor. Het defensieve spoor was gericht op de traditionele CDA-kiezers, de kerkgangers die op het CDA stemden vanwege de 'C'. Deze aanpak zou niet al te veel problemen opleveren, aldus de ontwerpers van de campagne.

"Er is weinig inspanning nodig dit deel van het electoraat te bewegen om op het CDA te stemmen. Wel is het van belang aandacht te geven aan een aantal ideologische vraagstukken zoals het gezin, christelijk onderwijs, euthanasie."³²

Opgemerkt werd dat het CDA de enige grote partij was die aan dergelijke ethische issues - in een eerdere versie van de strategienotitie werd ook abortus genoemd - uitgebreid aandacht besteedde. Het benadrukken van de levensbeschouwelijke kant van het CDA had overigens niet alleen een defensieve doelstelling, maar bezat ook nog een offensief element.

"Het hanteren van ideologische themata (...) werkt enerzijds defensief naar het vaste electoraat van het CDA en anderzijds offensief naar zwevers van de VVD en de PvdA, die gevoelig zijn voor levensbeschouwelijke vraagstukken."³³

De defensieve component van de CDA-strategie zou niet al te veel problemen hoeven op te leveren, maar belangrijker was het een aansprekende offensieve aanpak te kunnen realiseren.

"Voor het zwevende electoraat, waar het tenslotte om gaat, zal een andere campagne worden opgezet."³⁴ (Onderstreping van JvH/GI)

De andere aanpak van de zwevende kiezers behelsde zowel inhoudelijke als meer praktische zaken. Zo zou de zwevende kiezer niet in eerste instantie door traditionele campagne-activiteiten als verkiezingsbijeenkomsten dienen te worden aangesproken, maar zou het CDA zich voor deze groep vooral via de media moeten presenteren en profileren. De inhoudelijke expansieve aanpak ging uit van een algemene constatering:

"In toenemende mate wordt de populariteit van een politieke partij en daarmee het electorale succes bepaald door personen."³⁵

Meer specifiek kwam dit erop neer, dat vele kiezers weliswaar "(...) ideologisch niet tot het CDA behoren, [maar] wel sympathiek staan tegenover het beleid en de personen van het CDA."³⁶

Inzet bij dit deel van de campagne dienden dus het door het CDA gedomineerde gevoerde beleid, niet uitsluitend maar wel met als hoofdmoot het gevoerde economische herstelbeleid, en de uitvoerders van het beleid te zijn. Aan de kiezers moest duidelijk worden gemaakt dat voor het eerst sinds twaalf jaar de werkloosheid was gedaald, dat het financieringstekort van de overheid was teruggedrongen en dat de investeringen van het bedrijfsleven waren toegenomen.

Direct aan het gevoerde beleid werden de personen, en dan vooral de persoon van minister-president en lijsttrekker Lubbers, gekoppeld.

"In de persoon van de lijsttrekker beschikt het CDA over een aansprekende verpersoonlijking, zowel binnen de partij als daarbuiten, van het economische herstelbeleid."³⁷

Overigens lag niet alleen Lubbers goed in de electorale markt; eigen onderzoek had aangetoond dat, mogelijk vanwege hun "confessionele imago", Deetman en Brinkman het relatief goed deden in het noorden van het land en dat naast Lubbers ook Van den Broek meer dan gemiddeld gewaardeerd werd door de vrouwelijke kiezers. De meest duidelijk geprofileerde christen-democratische bewindslieden bleken Lubbers en Brinkman. In de campagne zou de nadruk echter komen te liggen op Lubbers, zoals ook duidelijk blijkt uit de uitspraak van een van de leden van de Politieke Campagne Commissie:

"Campagne '86 zal zich geheel rond Ruud Lubbers, de succesvolle premier, die met zijn beleid het land er weer bovenop heeft gebracht, afspelen."³⁸

De CDA-verkiezingslogan 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken' vormde een zeer gecompliceerde samenvatting van de verkiezingsstrategie van het CDA, en dan met name van het offensieve, expansieve gedeelte ervan: werving op basis van personen en beleid.

Binnen de algemene verkiezingsstrategie van het CDA was plaats ingeruimd voor extra aandacht voor drie speciale doelgroepen, die geacht werden zeer kritisch te staan tegenover het CDA: de jongeren, de vrouwen en de kiezers uit de lagere sociale klassen, in de novemberversie van de strategienotitie 'sociaal-zwakkeren' genoemd.³⁹ Het CDA bezat in vergelijking met andere partijen en als gevolg van de ontkerkelijking en deconfessionalisering te weinig jeugdige kiezers, terwijl tevens de CDA-politici niet al te veel aantrekkingskracht op de jeugd uitoefenden. Geconstateerd werd, dat bij een hoge opkomst onder de jongeren deze kiezers de doorslag zouden kunnen geven. Extra aandacht was dus op zijn plaats. De vrouwen zouden het kabinetsbeleid zakelijker - en negatiever - zijn gaan beoordelen, terwijl de emancipatie

de electorale positie van het CDA onder de vrouwen ook al weinig goed had gedaan. Dit, en de 'wetenschap' dat vrouwen een doorslaggevende invloed zouden kunnen hebben op het stemgedrag van kinderen, rechtvaardigde de bestempeling tot speciale doelgroep. De kiezers uit de lagere sociale klassen of sociaal-zwakkeren zouden zich als gevolg van de maatregelen binnen het kader van het economische herstelbeleid van het CDA dreigen af te keren. Deze speciale doelgroep moest duidelijk worden gemaakt, dat het gevoerde beleid juist positief was voor de zwakkeren en dat alleen dit beleid een waarborg voor hun toekomstige sociale positie zou kunnen zijn.

Aldus rustte de verkiezingscampagne van het CDA op verschillende poten. Enige aandacht zou worden besteed aan de vaste achterban, die moest worden bevestigd in de stemkeuze. Meer aandacht moest worden besteed aan de zwevende kiezers, door de campagneleiders van eminent belang geacht, en zij zouden moeten worden aangetrokken op basis van het gevoerde beleid en de aansprekende politici, Lubbers voorop. En tenslotte zou binnen de expansieve strategie extra aandacht voor een drietal doelgroepen noodzakelijk zijn.

het verkiezingssucces van het CDA

De verkiezingen van 21 mei 1986 leverden het CDA als grote triomfator op. De partij had grote electorale winst behaald, was de grootste partij geworden, en had het verlies van coalitiepartner VVD ruimschoots gecompenseerd. Lubbers kon zijn karwei gaan afmaken.

Anders dan in het verleden had het CDA in de kiezersuitwisseling met andere partijen aan de goede kant van de streep gestaan; de christendemocraten hadden ten opzichte van alle andere partijen een nettowinst geboekt, en van de kiezers die tot kort voor de verkiezingen nog niet wisten op welke partij zij zouden gaan stemmen had een groot gedeelte uiteindelijk voor het CDA gekozen.⁴⁰ Panelgegevens⁴¹ van 1981, 1982 en 1986 lijken er vooral op te wijzen, dat kiezers die in 1982 de VVD prefereerden boven het CDA (waarop zij in 1981 hadden gestemd) in 1986 weer terugkeerden naar de christendemocraten.⁴²

De verkiezingen van 1986 waren voor het CDA een groot succes, maar de vraag is natuurlijk of dit succes direct kan worden toegeschreven aan de op expansie gerichte strategie van het CDA tijdens de campagne. In het navolgende zal een duidelijk verband worden geconstateerd tussen de campagne enerzijds en het uiteindelijke verkiezingsresultaat van het CDA anderzijds, zonder dat onomstotelijk kan worden aangetoond dat het verkiezingssucces direct aan de campagne kan worden toegeschreven. De vraag naar het oorzakelijke verband tussen campagne en resultaat is moeilijk zo niet onmogelijk te beantwoorden; in het navolgende wordt dit verband aanwezig geacht. De lezer dient

zich te realiseren dat andere dan campagne-effecten een rol kunnen hebben gespeeld en dat het door ons aan de campagne toegeschreven resultaat aldus mogelijk tevens aan andere factoren dient te worden toegeschreven.

Heeft het CDA inderdaad tot voor kort onbereikbare electorale bronnen weten aan te boren en heeft de offensieve campagne, met nadruk op het beleid en de politici, vrucht afgeworpen? Is het CDA buiten de oevers van de traditionele achterban getreden? Aan de hand van de al eerder gepresenteerde religieuze typologie kan deze laatste vraag bevestigend worden beantwoord. De trouwe confessionele kiezers stemden wederom in grote getalen op het CDA, maar het meest indrukwekkend was het succes onder de minder of niet-religieuze kiezers. In tabel 1 is aangegeven welk gedeelte van de verschillende groepen van het religieuze profiel op het CDA stemde in de afgelopen tien jaar.

Tabel 1. Religieuze typologie en steun voor het CDA (%).

	<u>1977</u>	<u>1981</u>	<u>1982</u>	<u>1986</u>
Buitenkerkelijk	4	3	2	7
Ontkerkelijk				
katholiek	15	7	8	18
hervormd	10	8	5	10
gereformeerd	-	4	-	19
Randkerkelijk				
katholiek	41	42	37	45
hervormd	20	23	16	35
gereformeerd	46	44	31	57
Kerks				
katholiek	75	82	77	72
hervormd	69	52	61	63
gereformeerd	77	69	62	63

Leesvoorbeeld. In 1977 stemde van de buitenkerkelijke kiezers 4% op het CDA, in 1981 stemde van de groep buitenkerkelijke kiezers 3% op het CDA en in 1982 en 1986 resp. 2% en 7%. Door de telkens verschillende percenteerbases tellen rijen noch kolommen op tot honderd procent.

Uit de bovenstaande gegevens blijkt, dat van de mensen die niet religieus zijn opgevoed en het ook niet zijn geworden, de buitenkerkelijken, 7% in 1986 een stem uitbracht op het CDA. Dit is een forse stijging ten opzichte van voorgaande jaren en is des te meer van belang, daar de groep buitenkerkelijken in de loop der tijd is gegroeid.

Ook onder de ontkerkelijken, mensen die wel in een geloof zijn opgegroeid maar zich nu niet meer tot één kerkgemeenschap rekenen, heeft het CDA de electorale positie duidelijk verbeterd. Deze mogelijk als gevolg van de offensieve strategie behaalde goede resultaten zijn niet of nauwelijks ten koste gegaan van de resultaten onder de traditionele achterban van gelovige kiezers. Onder de randkerkelijken, gelovigen die minder dan wekelijks naar de kerk gaan, boekte het CDA zelfs een uitstekend te noemen resultaat. Het CDA is er dus in geslaagd de trouwe achterban te behouden en tegelijkertijd aanhang te winnen bij andere groepen kiezers. Het belang van dit laatste komt ook tot uitdrukking bij naar de samenstelling van het CDA-electoraat. Uit deze samenstelling blijkt zowel de deconfessionalisering van de kiezers als de verschillende mate van steun vanuit de geloofsgemeenschappen voor het CDA.

Tabel 2. Samenstelling van het CDA-electoraat aan de hand van religieus profiel (%).

	<u>1977</u>	<u>1981</u>	<u>1982</u>	<u>1986</u>
Buitenkerkelijk	2	2	2	5
Ontkerkelijk				
katholiek	3	2	2	7
hervormd	2	1	1	2
gereformeerd	-	-	-	2
Randkerkelijk				
katholiek	24	32	34	34
hervormd	8	8	6	10
gereformeerd	3	2	3	4
Kerks				
katholiek	34	30	28	20
hervormd	9	7	9	9
gereformeerd	<u>16</u>	<u>16</u>	<u>14</u>	<u>7</u>
	101	100	99	100
N=	402	472	331	363

In 1977, 1981 en 1982 rekenden van de stemmers op het CDA resp. 7%, 5% en 5% zich niet (meer) tot een kerkgemeenschap; in 1986 maakte deze groep CDA-stemmers niet minder dan 16% van de totale aanhang uit. De verwachtingen van de Werkgroep Verkiezingsonderzoek van het CDA met betrekking tot de mogelijk te behalen steun onder de mensen die niet uit een confessionele kring afkomstig zijn bleken realistisch:

"(...) sinds de Tweede Wereldoorlog [is] bij verkiezingen ca. 4% van de christen-democratische stemmers uit niet-

confessionele kring afkomstig. Onderzoeksgegevens wijzen er nu op dat, op grond van pragmatische waardering van het kabinetsbeleid, dit aandeel kan toenemen tot boven de 6%.⁴³

De bovenstaande gegevens wijzen erop dat, hoewel een eenduidige interpretatie ervan bemoeilijkt wordt door de bij verkiezingen van elkaar afwijkende resultaten van het CDA, deze partij in 1986 minder dan ooit een partij was met alleen maar confessionele kiezers. Het CDA heeft nog altijd een achterban die overwegend religieus is, maar kan blijkens het behaalde succes in de laatste verkiezingen ook niet-gelovige kiezers aantrekken. De ontwikkeling in de richting van een 'catch-all party', een partij die zich onder andere richt op een zo groot mogelijke kiezersgroep, die tracht nationale doelen boven groepsbelangen te stellen en die van haar ideologie slechts één van de vele mogelijke wapens in de electorale strijd maakt,⁴⁴ is evident. De verwachting van de CDA-Werkgroep Verkiezingsonderzoek met betrekking tot de te behalen steun onder niet-confessionelen bleek correct. Of de door de werkgroep gegeven verklaring ook juist is, is natuurlijk nog de vraag. En tevens is het de vraag in hoeverre de CDA-politici, naast het gevoerde beleid als tweede joker ingezet bij de verkiezingsstrijd, verantwoordelijk zijn voor het electorale succes. Elders zijn al meer uitgebreide analyses van de verkiezingen van 1986 gepresenteerd.⁴⁵ Op deze plaats kan dan ook worden volstaan met het zeer beknopt weergeven van de gevonden resultaten. De analyses rechtvaardigen de conclusie dat het verkiezingssucces van het CDA mede kan worden toegeschreven aan de waardering van het gevoerde economische beleid en het onder het electoraat bestaande optimisme met betrekking tot de toekomstige ontwikkeling van de economie in Nederland. Overigens dient wel opgemerkt te worden, dat de door het CDA uitgestippelde verkiezingsstrategie niet zonder risico was. Zo noemde nog altijd een zeer groot deel van de kiesgerechtigden de werkloosheid als het belangrijkste nationale probleem en was een overgrote meerderheid van mening dat het werken aan een oplossing van dit probleem prioriteit verdiende boven het verlagen van het financieringstekort. In het gevoerde beleid, dat inzet was bij de verkiezingen en diende te worden voortgezet, lag de nadruk toch vooral op het verlagen van het financieringstekort. Tevens was de algemene tevredenheid met betrekking tot het gevoerde regeringsbeleid zeker niet uitzonderlijk hoog en waren meer mensen van mening dat het beleid hun eigen financiële positie negatief dan positief had beïnvloed. Het maken van het gevoerde economische herstelbeleid tot inzet bij de verkiezingen was aldus niet zonder risico, maar voor deze strategie was ondanks de aanwezigheid van enkele zwakke plekken toch wel een stevige basis aanwezig. Zo bestond onder een groot deel van het electoraat de mening, dat de algemene economische situatie in

Nederland door het gevoerde beleid positief was beïnvloed. En voor de komende vier jaar werd, op economisch terrein althans, duidelijk meer verwacht van een regering van CDA en VVD dan van een regering van CDA met PvdA. Tevens tonen de analyses aan, dat enige tevredenheid met het gevoerde beleid of een geringe mate van optimisme met betrekking tot de economische ontwikkeling al snel kon leiden tot een stem voor het CDA.

Eveneens is duidelijk dat een gedeelte van de winst, en dan mogelijk juist het gedeelte dat behaald werd in de laatste dagen voor de verkiezingen, op het conto van de lijsttrekker van het CDA kan worden geschreven. De late vertaling van de populariteit van Lubbers in stemmenwinst zou ook een verklaring kunnen vormen van het feit dat de laatste gepubliceerde opiniepeilingen de aanhang van het CDA onderschatten, of althans van de discrepantie tussen deze peilingen en de uiteindelijke verkiezingsuitslag. Lubbers was niet alleen voor de eigen partij de grote man, maar lag ook goed bij kiezers van andere partijen, zelfs bij de aanhang van de PvdA en D66. Alleen de kiezers van de kleine linkse partijen hadden weinig sympathie voor de lijsttrekker van het CDA. Voor Nijpels en Den Uyl lag dit heel anders; deze twee lijsttrekkers wisten onder het electoraat beduidend minder sympathie te verwerven dan Lubbers.⁴⁶

Een directe vraag naar het vertrouwen dat men had in de lijsttrekkers van de drie grootste politieke partijen als minister-president van een na de verkiezingen te vormen regeringscoalitie leverde wederom een beeld op waarbij Lubbers er duidelijk uitsprong. Lubbers scoorde met een gemiddelde van 5.4 op een zeven-puntsschaal (waarde 1: helemaal geen vertrouwen; waarde 7: zeer veel vertrouwen) beduidend hoger dan Den Uyl (3.5) en Nijpels (2.7). Het hoge gemiddelde van Lubbers geeft al aan dat niet alleen de eigen partij-aanhang en die van de coalitiepartner VVD veel vertrouwen had in Lubbers als premier, maar dat ook de aanhang van andere partijen een redelijke tot hoge mate van vertrouwen in hem had. Lubbers haalde bijvoorbeeld bij de kiezers van de PvdA een score van 4.1 en bij die van D66 zelfs 5.5.⁴⁷ Ongetwijfeld heeft het onder het electoraat levende vertrouwen in Lubbers als premier het CDA stemmen opgeleverd, en dan met name van die kiezers die niet direct tot de eigen achterban van één van de drie grote partijen behoorden.

Het geheel maakt duidelijk, dat de in de CDA-verkiezingscampagne naar voren gebrachte elementen - het gevoerde beleid en de uitvoerders ervan, met aan het hoofd Lubbers - inderdaad een voor het CDA positieve rol hebben gespeeld. Het benadrukken van beleid en politici heeft het CDA geen windeieren gelegd, en de offensieve strategie van het CDA lijkt het doel te hebben bereikt.

stemmotivatie van de CDA-aanhang

In het voorafgaande is duidelijk geworden, dat het CDA (cq. zijn voorlopers) van een voornamelijk defensieve campagne in het verzuilde verleden in de loop der tijd meer en meer is overgegaan tot een offensiever campagne. Voor de verkiezingen van 1986 werd een duidelijk offensieve strategie gevolgd. Deze benadering van het electoraat heeft het CDA succes gebracht. Ook op een meer directe manier kan worden aangetoond dat het CDA zich heeft ontwikkeld in de richting van een 'catch-all party', en wel als gekeken wordt naar de redenen die kiezers in verleden en heden opgaven om op het CDA, of op haar confessionele voorgangers, te stemmen. In het Nationaal Kiezersonderzoek is een directe, zogenaamde 'open' vraag gesteld naar de reden(en) van kiezers van hun partijkeuze: "Waarom hebt U op deze partij gestemd?". Een analyse van de antwoorden op deze vraag kan inzicht geven in de stemmotieven van de confessionele kiezers en in de veranderingen van het antwoordpatroon in de loop der tijd. Hierbij dient aangetekend te worden, dat voor de periode voor de jaren zeventig slechts een beperkt aantal gegevens beschikbaar is en dat deze gegevens mogelijk op een iets andere wijze in de verschillende antwoordcategorieën zijn ondergebracht; voor het schetsen van de grote lijn is dit echter niet bezwaarlijk. In tabel 3 zijn enkele gegevens opgenomen over de stemmotivaties van de kiezers van KVP, ARP en CHU in 1948, 1952 en 1956.⁴⁸

Het is onmiskenbaar dat religie en religieuze beginselen een grote rol speelden bij de stemkeuze van de kiezers van de confessionele partijen; andere antwoorden vallen erbij in het niet. De antwoordpatronen passen ook wonderwel in een model van 'structured competition' en maken het ook begrijpelijk dat de confessionele partijen konden volstaan met een defensieve verkiezingsstrategie.⁴⁹ Slechts weinig religieuze kiezers stemden niet op de bij hun zuil horende confessionele partij (met uitzondering van de hervormden), en een expansieve strategie zou de moeite niet hebben geloond. De KVP speelde een centrale rol bij het vormen van een regering en de drie grote confessionele partijen hadden te zamen een meerderheid in de Tweede Kamer. Het was voor deze partijen in de eerste plaats zaak de eigen achterban te behouden.

Tabel 3. Stemmotivatie voor aanhang confessionele partijen in 1948, 1952 en 1956 (%).

	KVP			ARP			CHU		
	48	52	56	48	52	56	48	52	56
<u>Motivatie</u>									
Religie	58	59	69	36	21	47	51	29	48
Politieke/reli- gieuze principes	13	7	11	23	21	28	13	22	22
Democratie		1	-		6	-		-	1
Arbeidersbelangen	1	5	3	-	-	4	-	-	-
Belangen bedrijven	-	1	-	1	2	-	-	1	-
Sociaal beleid		2	2		2	-		-	1
Traditie/Imitatie	4	2	3	7	3	5	12	14	6
Beste partij	18	5	3	21	8	4	12	12	3

N.B. De kolommen tellen als gevolg van het niet opnemen van 'andere' antwoorden en geen antwoorden niet tot 100% op.

Bij het in 1967 gehouden kiezersonderzoek werd de respondenten een uitgebreidere lijst met mogelijke antwoorden voorgelegd, en meerdere antwoorden konden worden opgenomen. In tabel 4 zijn enkele resultaten overgenomen.⁵⁰

Al eerder is opgemerkt dat in de jaren zestig vele veranderingen zich aankondigden of voltrokken. Als gelet wordt op de stemmotivaties van de aanhang van de confessionele partijen in 1967 (tabel 4), dan is er al enige verandering te bespeuren. Religie is nog altijd voor vele kiezers de reden voor een confessionele stemkeuze, maar het aantal KVP- en ARP-kiezers dat religie noemt als reden van het stemgedrag is in vergelijking met de periode vóór de jaren zestig afgenomen. Overigens bevindt het overgrote deel van de stemmotivaties van de confessionele kiezers zich ook in 1967 nog in de meer 'zuil-gebonden' antwoordcategorieën religie, (religieuze) principes en traditie. Partijstrategen konden met dit beeld voor ogen nog altijd vertrouwen op een defensieve verkiezingsstrategie, zij het dat de eerste veranderingen zich aankondigden - het zal niet helemaal toevallig zijn geweest dat in 1967 de besprekingen tot eenwording van KVP, ARP en CHU begonnen.

Tabel 4. Stemmotivatatie voor aanhang confessionele partijen in 1967 (%).

	KVP	ARP	CHU
<u>Motivatatie</u>			
Religie	46	39	47
Principes	13	21	21
Traditie	17	7	24
Beste partij	14	14	9
Programma/beleid	10	18	7
Partijleiders	4	16	2
Groepsbelangen	5	4	2
Andere motieven	<u>18</u>	<u>16</u>	<u>18</u>
Totaal	128	135	130
N =	1045	397	394

N.B. Als gevolg van het feit dat meerdere antwoorden konden worden gegeven tellen de kolommen op tot meer dan 100%.

Bij de verkiezingen van 1971 en 1972 kregen de KVP en de CHU gevoelige electorale verliezen te slikken. In die tijd kwamen de eind jaren zestig begonnen gesprekken over confessionele samenwerking in een stroomversnelling. In 1977 was een gezamenlijke lijst van KVP, ARP en CHU bij de Tweede Kamer-verkiezingen het resultaat. De volledige fusie liet daarna niet lang meer op zich wachten.

Tabel 5. Stemmotivatatie voor aanhang CDA, 1977-1986 (%).

<u>Jaar</u>	1977	1981	1982	1986
<u>Motivatatie</u>				
Religie	36	26	26	13
Principes	3	3	4	7
Traditie/Imitatie	11	11	14	14
Beste partij	31	34	36	34
Programma	9	6	6	12
Issues	1	4	6	6
Kandidaten	14	5	8	19
Groepsbelangen	2	5	4	4
Regering/Oppositie	6	17	4	17
Geen antwoord	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>5</u>	<u>4</u>
Totaal	114	113	113	130
N =	442	502	358	362

N.B. Als gevolg van het feit dat meerdere antwoorden konden worden gegeven tellen de kolommen op tot meer dan 100%.

Het door de bovenstaande gegevens gevormde beeld van de stemmotieven van de CDA-aanhang van de laatste tien jaar (tabel 5) maakt duidelijk dat zich ook in deze periode grote veranderingen hebben voorgedaan. De 'traditionele' redenen voor de confessionele stemkeuzereligie, (religieuze) principes en simpelweg traditie - hebben sterk aan belang ingeboet. Als bovendien wordt ingezien dat in de jaren 1977 tot 1982 de aanhang van het CDA verder afnam, dan is het volstrekt duidelijk dat de rol van religie voor de Nederlandse politiek en zelfs voor de aanhang van het CDA verder is afgenomen.

Als specifiek wordt gelet op de gegevens voor 1986, zien we wederom hoe het CDA zich in 1986 in de richting van een 'catch-all party' heeft ontwikkeld. In 1986 was er geen sprake meer van het domineren van traditionele stemmotieven; in alle antwoordcategorieën van de vraag naar het waarom van de stemkeuze zijn wel antwoorden te vinden. En de twee grootste afzonderlijke categorieën (afgezien van de tautologische categorie 'beste partij') sluiten juist goed aan bij de expansieve strategie van het CDA: kandidaten en regering/oppositie. Een grote groep kiezers noemde een of meer politici als reden voor hun partijkeuze, en het zal geen verbazing wekken dat Lubbers de verreweg meest genoemde politicus was. De categorie regering/oppositie herbergt de antwoorden die betrekking hadden op de vraag wie na de verkiezingen het voortouw diende te krijgen in het landsbestuur. Veel kiezers waren van mening dat Lubbers zijn karwei diende af te maken en zeiden dat zij om die reden op het CDA hadden gestemd. Hieruit blijkt nogmaals, dat het inzetten van het gevoerde beleid en de politici in de campagne waarschijnlijk niet zonder gevolgen is gebleven.

De achterban van een politieke partij zal, zeker als echt van competitie tussen partijen om de gunst van de kiezers sprake is, altijd bestaan uit een gedeelte vaste aanhang en een gedeelte van wisselende kiezers. Aan de hand van de vraag naar het stemverleden van de kiezers kan bekeken worden of deze twee groepen CDA-kiezers verschillende redenen hebben gehad om op het CDA te stemmen. Bij de groep kiezers die altijd op dezelfde partij stemt, i.c. op het CDA of op de voorgangers ervan, zullen de meer traditionele overwegingen (nog altijd) de grootste rol spelen, terwijl mensen die weleens op een andere partij hebben gestemd andere factoren van meer belang zouden kunnen achten. In tabel 6 staan de relevante gegevens vermeld.

Voor de kiezers die altijd op dezelfde partij stemmen en ook in 1986 weer voor het CDA kozen, zijn religie en traditie/imitatie vaak genoemde stemmotieven. Van de minder traditionele stemmotieven wordt

alleen 'kandidaten' nog vaak genoemd, en in mindere mate spelen het programma en de machtsvraag een rol.

Tabel 6. Stemverleden CDA-kiezers en stemmotivatie (%).

<u>Stemverleden</u>	altijd op zelfde partij gestemd	soms op andere partij gestemd
<u>Motivatie</u>		
Religie	21	5
Principes	9	6
Traditie/Imitatie	20	6
Beste partij	36	32
Programma	10	14
Issues	3	10
Kandidaten	16	22
Groepsbelangen	4	3
Regering/oppositie	9	26
Geen antwoord	<u>3</u>	<u>5</u>
Totaal	131	129
N=	183	175

N.B. Als gevolg van het feit dat meerdere antwoorden konden worden gegeven tellen de kolommen op tot meer dan 100%.

Bij de weleens van partijvoorkeur veranderende kiezers zien we een ander patroon, waarin nauwelijks ruimte is voor de traditionele redenen om op het CDA te stemmen - het is mogelijk dat de antwoorden die wel in deze categorieën terecht zijn gekomen afkomstig zijn van kiezers die voorheen (wel eens) op een kleine confessionele partij hebben gestemd. Voor de soms van partij veranderende kiezers spelen redenen een rol die niet specifiek voor het CDA en meer algemeen zijn: programma, politieke issues, kandidaten, en bovenal de vraag wie de regering moet vormen en wie de oppositie moet gaan voeren. Ook hier valt de trouwe confessionele achterban dus weer te onderscheiden van de kiezers die in 1986 wel, maar in andere jaren niet op het CDA stemden. De weg 'andersom' is blijkbaar door vele kiezers bewandeld: de mensen die niet direct tot het 'domein' van het CDA behoorden hebben op basis van onder andere beleid en politici hun stem uitgebracht op een confessionele partij, het CDA.

de speciale doelgroepen

Het CDA wenste in de verkiezingscampagne extra aandacht te besteden aan een drietal speciale doelgroepen, die zich om uiteenlopende

redenen van het CDA dreigden af te keren. Uit de ons ter beschikking staande informatie blijkt niet op welke wijze de vrouwen, jongeren en kiezers uit de lagere sociale klassen nader tot het CDA dienden te worden gebracht, maar wel kan worden nagegaan hoe het was gesteld met de electorale steun van het CDA onder deze groepen.

De veel gehoorde uitspraak, dat vrouwen meer dan mannen geneigd zouden zijn om op een confessionele partij te stemmen is niet geheel zonder grond (zie tabel 7). In 1977 en 1981 was de uitspraak zonder meer juist, maar in 1982 was dit niet meer het geval: in 1982 stemden mannen en vrouwen in gelijke mate op het CDA. Mogelijk was deze relatieve achteruitgang van de steun onder de vrouwen mede aanleiding tot de extra aandacht die zij in de campagne verkregen. Immers, van een werkelijk zwakke positie van het CDA onder het vrouwelijk electoraat was geen sprake, wel van een verzwakkende positie.

Tabel 7. Geslacht en stemgedrag, 1977-1986 (%).

<u>Jaar</u>	1977		1981		1982		1986 ⁵¹	
	M	V	M	V	M	V	M	V
<u>Stemgedrag</u>								
PvdA	35	36	26	25	30	34	36	35
CDA	32	38	30	37	27	27	29	34
VVD	18	11	16	15	26	24	18	16
D66	6	7	15	12	6	5	9	6
Klein links*	4	3	8	5	6	7	3	4
Klein rechts**	3	2	3	3	4	2	3	3
Overig	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>
Totaal	100	100	100	99	102	100	100	101
N=	613	658	694	800	631	706	547	585

N.B. In deze tabel en in volgende tabellen (tenzij anders vermeld):

* Klein links: CPN, PSP en PPR.

** Klein rechts: 1977: SGP, GPV en RKPN; 1981-1986: SGP, GPV en RPF.

In 1986 stemden vrouwen in vergelijking met mannen weer meer op het CDA: van de mannen bracht 29% een stem uit op de christen-democraten en van de vrouwen 34%. In vergelijking met de verkiezingen van 1982 is de positie van het CDA onder de vrouwen verbeterd. De situatie van 1986 is vergelijkbaar met die in 1977 en 1981: in 1986 heeft het CDA haar relatief sterke positie onder het vrouwelijke electoraat herwonnen.

De tweede groep kiesgerechtigden die extra aandacht van het CDA kon

verwachten werd gevormd door de jongeren. Niet geheel duidelijk is, wanneer kiezers ophouden 'jongeren' te zijn, maar in het navolgende zijn mensen tot en met 25 jaar tot deze categorie gerekend. Omdat het opnemen van een volledige tabel met stemgedrag uitgesplitst naar leeftijd voor de afgelopen vier verkiezingen te veel ruimte zou vergen, is in tabel 8 alleen het stemgedrag van deze jongeren opgenomen, waar naast de aanhang van alle kiezers ouder dan 25 jaar staat vermeld; aldus is enige vergelijking mogelijk.

Tabel 8. Stemgedrag van jongeren (tot en met 25 jaar) en stemgedrag overige kiezers, 1977-1986 (%).

Jaar	1977		1981		1982		1986	
	t/m	25 25+	t/m	25 25+	t/m	25 25+	t/m	25 25+
<u>Stemgedrag</u>								
PvdA	35	36	28	25	30	32	30	36
CDA	28	36	19	37	16	29	25	33
VVD	16	14	15	16	29	24	19	16
D66	8	6	19	12	6	5	8	7
Klein links	9	2	12	6	15	5	10	3
Klein rechts	2	3	4	3	1	3	4	3
Overig	<u>3</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>4</u>	<u>2</u>
Totaal	101	99	100	101	99	100	100	100
N=	236	1035	258	1236	217	1120	138	994

De electorale positie van het CDA onder de jongeren tot en met 25 jaar was inderdaad voor verbetering vatbaar. In 1977 stemde van deze groep kiezers weliswaar 28% op het CDA, maar dit percentage lag toch nog 8% onder het percentage stemmen voor het CDA van de oudere kiezers. In 1981 en 1982 was het verschil beduidend groter, terwijl tevens de steun onder de jongeren minder was. De CDA-aanhang onder de jongeren was in 1981 even groot als de aanhang van D66 en niet veel groter dan die van de VVD en van de kleine linkse partijen, terwijl in 1982 de CDA-aanhang bij de jeugd beduidend kleiner was dan die van de VVD en vrijwel gelijk met die van klein links. Het is begrijpelijk, dat bij een dergelijke situatie - een aanhang van onder de 20% - extra aandacht aan de jongeren werd besteed. Toch moet worden geconcludeerd, dat in 1986 het resultaat van het CDA onder de jongeren niet werkelijk opzienbarend was. Het mag dan zo zijn, dat een kwart van de jongeren een stem op het CDA uitbracht en dat in vergelijking met 1981 en 1982 een zekere winst onder deze kiezersgroep werd geboekt, maar dit percentage ligt nog altijd onder dat van 1977. En tevens is de steun onder de jongeren geringer dan de steun onder de kiezers ouder dan 25 jaar. Het CDA heeft het in vergelijking met

1981 en 1982 goed gedaan onder de jongeren en heeft de neergang weten te stuiten, maar de winst van het CDA komt zeker niet alleen of voornamelijk van de jeugdige kiezers.

Tabel 9. Inkomen en stemgedrag, 1977-1986 (%).

	<u>Jaar</u>				<u>1977</u>				<u>1981</u>				
	<u>Inkomen</u>	L	LM	HM	H	L	LM	HM	H	L	LM	HM	H
<u>Stemgedrag</u>													
PvdA		40	42	25	14	30	35	26	18				
CDA		37	33	31	17	34	33	33	28				
VVD		7	11	30	51	10	9	13	28				
D66		4	6	9	6	12	12	15	15				
Klein links		4	3	3	6	12	6	8	7				
Klein rechts		6	2	2	3	1	5	3	2				
Overig		<u>3</u>	<u>3</u>	<u>1</u>	<u>3</u>	<u>-</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>3</u>				
Totaal		101	100	101	100	99	102	101	101				
N=		193	411	111	35	138	417	343	348				

	<u>Jaar</u>				<u>1982</u>				<u>1986</u>				
	<u>Inkomen</u>	L	LM	HM	H	L	LM	HM	H	L	LM	HM	H
<u>Stemgedrag</u>													
PvdA		39	43	35	23	49	40	33	19				
CDA		23	30	26	21	29	33	36	28				
VVD		17	13	23	37	4	12	18	35				
D66		2	5	5	8	6	5	4	13				
Klein links		15	4	7	7	6	3	5	2				
Klein rechts		2	4	2	2	3	5	3	2				
Overig		<u>2</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>4</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>				
Totaal		100	101	99	100	101	100	101	101				
N=		150	295	288	355	273	276	236	201				

N.B.:L = laagste inkomensgroep; LM = laag-midden; HM = hoog-midden; H = hoogste.

De kiezers uit de lagere sociale klassen of sociaal-zwakkeren vormden de derde speciale doelgroep van het CDA. Het begrip 'sociaal-zwakkeren', zo men het al bruikbaar acht, kan op verschillende manieren worden ingevuld, en niet duidelijk is wat de christen-democratische invulling bij de campagne is geweest. Het kan zijn gegaan om de kiezers met een wat smallere beurs. Als de NKO-gegevens over het huishoudinkomen van de respondent worden bekeken en we maken vier inkomensgroepen, dan zien we dat de relatieve sterkte van

het CDA in de laagste inkomensgroep in de afgelopen tien jaar is afgenomen (tabel 9). In 1986 werd enige winst geboekt ten opzichte van 1982, maar het niveau van 1981 noch dat van 1977 wordt bereikt.

Het is interessant te kijken naar de 'verschuiving' in electorale steun voor het CDA onder de verschillende inkomensgroepen. In 1977 verkreeg het CDA relatief de meeste stemmen in de laagste inkomensgroep, in 1981 was de steun in de middengroepen vrijwel even groot als in de laagste inkomensgroep, en in 1982 kreeg het CDA in de middengroepen zelfs meer steun. In 1986 zien we eenzelfde beeld als in 1982, zij het dat nu de steun onder de hogere middengroepen sterker is, terwijl in 1982 de steun in de lagere middengroepen sterker was. Het electorale zwaartepunt van het CDA lijkt verschoven te zijn van de laagste inkomensgroep (1977) naar de middengroepen (1981 en 1982), met in 1986 de grootste steun onder de hogere middengroep. Overigens dienen deze gegevens met zeer grote terughoudendheid te worden bekeken: een groot deel der respondenten geeft op de vraag naar het huishoudinkomen geen antwoord, en niet bekend is welke groep wel en welke groep juist geen antwoord geeft en in welke mate de gegevens van de mensen die antwoord geven betrouwbaar zijn.

De vermoedelijk best beschikbare indicator wordt gevormd door het bevestigend antwoord op de vraag of iemand voor het levensonderhoud afhankelijk is van een uitkering. In de steekproeven van de Nationale Kiezersonderzoeken bevinden zich echter te weinig respondenten die zich in een dergelijke situatie bevinden - de AOW-ers even buiten beschouwing gelaten, opgegroeid als zij zijn in een verzuild stelsel en nog altijd goeddeels voor het stemgedrag de lijnen van dit stelsel volgend - om 'harde' en verantwoorde uitspraken te kunnen doen. Voorzover de gegevens uitspraken toelaten, kan worden gezegd dat het verschil tussen de aanhang onder de uitkeringsgerechtigden en de aanhang onder de gehele steekproef in 1986 in ieder geval niet kleiner was dan bij de voorgaande drie verkiezingen.

De op de speciale doelgroepen gerichte campagne van het CDA, wat deze campagne ook precies ingehouden moge hebben, heeft geen onverdeeld succes opgeleverd. De electorale aanhang onder deze groepen is nog altijd relatief gering, al dient te worden erkend, dat de situatie in vergelijking met 1981 en 1982 wel is verbeterd, mogelijk met als uitzondering de aanhang onder het kiezersdeel in de lagere sociale klassen.

speculatieve slotopmerkingen

In het begin van dit stuk is het begrip 'partij-competitie' aan de orde geweest. Aannemelijk werd gemaakt, dat alleen het feit dat verschil-

lende partijen aan verkiezingen mee doen nog niet betekent dat er een verkiezingsstrijd gevoerd wordt. Bij werkelijke competitie tussen partijen dienen deze partijen op zijn minst voor een deel te dingen naar de gunst van dezelfde kiezers; alleen op deze wijze kunnen verkiezingen ook werkelijk worden gewonnen of verloren. Tot het begin van de jaren zestig was hiervan nauwelijks sprake, althans veel minder dan in de laatste twee decennia. In het verzuilde stelsel had elke partij een eigen, trouwe achterban en kon men zich met een defensieve strategie gemakkelijk handhaven; dit gold vooral voor de confessionele partijen, die konden rekenen op een zeer groot deel van de stemmen van de gelovige kiezers.

Vervolgens is uitgebreid ingegaan op de veranderingen in de verkiezingsstrategie van het CDA. Als gevolg van de deconfessionalisering en ontkerkelijking dreigde de confessionele achterban steeds kleiner te worden. De voorheen overwegend defensieve strategie diende te worden verlaten of op zijn minst te worden aangevuld met een meer offensieve component. In 1986 bleek inderdaad, dat het CDA zich gedurende de verkiezingscampagne een offensieve houding aan had gemeten; het CDA kroop duidelijk uit de verdediging en zocht meer dan voorheen de aanval, op zoek naar de wisselende kiezer. Om de wisselende kiezer te bereiken werd niet zozeer het confessionele gedachtengoed in de strijd geworpen, als wel het gevoerde (economische) beleid en de politici met Lubbers in de punt van de aanval - die voor deze uitvoering verantwoordelijk waren. Lubbers en de zijnen hadden een goed beleid gevoerd, en dienden de kans te krijgen hun karwei te klaren! Voldoende kiezers deelden deze mening, en de verkiezingsuitslag maakte het kabinet-Lubbers II mogelijk.

Overigens dient hier een herhaling te volgen van een eerder gedane waarschuwing. In het voorafgaande betoog is het verkiezingssucces van het CDA min of meer direct aan de gevoerde campagne toegeschreven en is een oorzakelijk verband aangenomen. Het bestaan van dit verband tussen campagne en resultaat is moeilijk of onmogelijk te bewijzen. Onze weergave en analyse van het gebeurde rond de verkiezingen van 21 mei 1986 laat ruimte voor aanvulling (of zelfs voor een volledig andere interpretatie), al zijn wij van mening dat de effecten van de CDA-campagne bij de verkiezingen van 21 mei 1986 niet mogen worden onderschat.

Het CDA heeft zich in 1986 duidelijker dan ooit in de electorale slag geworpen. Dit kan gevolgen hebben voor de toekomst. Immers, er is geen reden om aan te nemen dat de afkalving van de traditionele confessionele achterban zich niet door zal zetten. Dit betekent dat ook bij komende verkiezingen het CDA zich nadrukkelijk zal dienen te mengen in de strijd om de grote groep wisselende kiezers. Deze strijd speelt zich af tegen de achtergrond van een dominante sociaal-

economische links-rechts dimensie en duidelijker dan in het verleden dient het CDA op deze dimensie haar plaats in te nemen.

Volgens velen zal het CDA op de links-rechts dimensie een plaats ter rechterzijde innemen; in de ogen van het electoraat is er op deze dimensie weinig ruimte meer tussen de VVD en het CDA.⁵² Als het CDA inderdaad voornemens is een plaats aan de rechterzijde van de links-rechts dimensie in te nemen, dan kunnen er problemen ontstaan (de VVD en het CDA zitten op elkanders lip) en is het niet ondenkbaar dat één van de twee partijen de plaats zal moeten opgeven. Het CDA heeft in dit geval de meest gunstige papieren, daar zij met een beroep op algemeen christelijke waarden een deel van de rechtse kiezers aan zich zou kunnen binden en omdat het CDA de half zo grote VVD mogelijk kan verdrukken. Wellicht mede ingegeven door voorgevoelens van een dergelijke ontwikkeling, uitte de VVD-fractieleider Voorhoeve in het voorjaar van 1987 het algemene idee, dat de VVD zich op haar toekomstige koers en plaats binnen het partijpolitieke spectrum diende te bezinnen. Aangezien opschuiven naar rechts nauwelijks mogelijk lijkt, komt dit concreet neer op een mogelijke verschuiving naar het midden van de links-rechts dimensie. Inderdaad is er daar enige ruimte, temeer daar de PvdA in de ogen van de kiezers in de loop der tijd naar links is opgeschoven.⁵³ En een plaats in het midden van de links-rechts dimensie kan een sleutelpositie tussen een grote partij ter linkerzijde (PvdA) en een grote partij ter rechterzijde (CDA) opleveren - in West-Duitsland kan van de FDP wel worden geleerd dat dit gelet op de invloed die kan worden uitgeoefend niet altijd onvoordelig is.

Minder speculatief en zeer waarschijnlijk is echter dat de vroeger zo goede electorale tijden, waarin in ieder geval een zeer groot gedeelte van de kiezers van het CDA of zijn voorlopers zelfs niet dacht aan een andere partijkeuze, voor het CDA nimmer terugkeren. Niet dat het CDA niet de grote partij zou kunnen blijven die ze momenteel is - ook verdere groei van de partij is niet ondenkbaar of onmogelijk⁵⁴ -, maar in de toekomst zal het CDA meer en meer moeten strijden om de kiezersgunst. De tijden waarin met een gerust hart een defensieve verkiezingsstrategie kon worden gevoerd lijken voorgoed voorbij. Andere dan religieuze factoren zullen in de strijd om de kiezer een steeds grotere rol gaan spelen.

In 1986 had het CDA twee sterke troeven in handen: de persoon van Lubbers en het gevoerde (sociaal-economische) beleid, al werd de kracht van de laatste troef mogelijk enigszins overschat. Mede door het bezit van deze troeven kon het spel worden gewonnen. Maar in 1990, kan Lubbers dan nogmaals vragen om vier jaar voor het klaren van zijn klus? En wat voor het beleid geldt, geldt in een ander opzicht maar in nog sterkere mate voor de rol van personen in de politiek. Een ster kan snel rijzen en vele kiezers aantrekken, maar kan eveneens

razendsnel verbleken en weinig aantrekkingskracht meer uitoefenen. Het CDA heeft zich in de campagne van 1986 sterk verlaten op factoren die snel kunnen veranderen of anders door de kiezers kunnen worden beoordeeld. Anders dan een beroep op een gedeeld religieus gedachten-goed, is het succes van een beroep op gevoerd (of voorgesteld) beleid en op de uitvoerders ervan zelden zeker. Zonder gegarandeerde voldoende steun van de gelovige kiezers is het CDA - en dit geldt uiteraard niet voor het CDA alleen - afhankelijk van de wisselende kiezer. En het succes van 1986 telt bij een volgende verkiezing niet meer; de kiezers die in 1986 naar het CDA zijn 'toe-gezwefd' kunnen bij volgende verkiezingen van het CDA 'weg-zweven'.

In de toekomst zal de verkiezingsstrijd levendiger of althans in ieder geval van nog groter belang worden: alle partijen zullen, nog meer dan voorheen, ten strijde moeten trekken om de kiezers voor zich te winnen, en geen enkele partij (met als mogelijke uitzonderingen de kleine rechtse confessionele partijen) kan het zich veroorloven nog langer het accent op de verdediging te leggen. Na een lange periode van verdedigen dienen alle partijen, ook het CDA, de aanval te zoeken, elke verkiezing weer.

noten

1. Het in dit artikel behandelde concept van de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA heeft een andere uitwerking gekregen in een september 1987 te Chicago voor de American Political Science Association gepresenteerd paper: Are the Christian Democrats becoming Competitive? From defensive, structured competition to expansive, open competition.
2. G. Sartori, Parties and Party systems. (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), p. 121.
3. Ibid., p. 217.
4. Ibid., p. 218.
5. Ibid., p. 342.
6. G. Sani, G. Sartori, 'Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies', in: H. Daalder, P. Mair (eds.), Western European Party Systems. (Beverly Hills, Cal.: Sage Publications, 1983), pp. 307-340, p. 330.

7. Ibid., p. 331.
8. Ibid., p. 331.
9. R. Rose, I. McAllister, Voters Begin to Choose: From Closed-Class to Open Elections in Britain. (Londen: Sage Publications, 1986).
10. Ibid., p. 8.
11. Ibid., p. 12.
12. Sani en Sartori, p. 312. Zie bijvoorbeeld ook: G. Irwin, K. Dittrich, 'And the Walls Came Tumbling Down: Party Dealignment in the Netherlands', in: R.J. Dalton, S.C. Flanagan, P.A. Beck (eds.), Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. (Princeton: Princeton University Press, 1984). pp. 266-297.
13. Zie o.a.: C. van der Eijk, B. Niemöller, Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement. (Amsterdam: CT-Press, 1983). (dissertatie). C. van der Eijk, B. Niemöller, 'Electoral Alignments in the Netherlands', in: Electoral Studies. Vol. 6, No. 1, 1987. pp. 17-30.
14. Sani en Sartori, p. 333.
15. H. Daalder, 'The Netherlands: Opposition in a Segmented Society', in: R.A. Dahl (ed.), Political Opposition in Western Democracies. (New Haven: Yale University Press, 1966), pp. 188-236.
16. A. Lijphart, The Politics of Accomodation. (Berkely: University of California Press, 1968).
17. Verkiezingen in Nederland. (Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1951).
18. J.J. Housa, Influencing Mass Political Behavior. Elites and Political Subcultures in the Netherlands and Austria. (Berkely: University of California, 1985)
19. Zie bijvoorbeeld: H. Bakvis, Catholic Power in the Netherlands. (Kingston and Montreal: McGill-Queen's University Press, 1981). A. Visser, Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958. (Amsterdam: Bert Bakker, 1986). p. 155 e.v.

20. R.B. Andeweg, Dutch Voters Adrift: On Explanations of Electoral Change, 1963-1977. (Leiden: Department of Political Science, 1982). (dissertatie)

21. De verkiezingswinst van de ARP bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 1967 werd mede toegeschreven aan de populaire ARP-voorman Jelle Zijlstra.

22. Irwin en Dittrich, p. 178.

23. J.J. de Jong, Overheid en Onderdaan. (Wageningen: Zomer en Keunings, 1956), p. 102.

24. A.A.G. Pijnenburg, J.J.M. van Holsteyn, 'Religie en verzuiling', in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin, C. van der Eijk (red.), De Nederlandse kiezer '86. (Amsterdam: Steinmetzarchief/SWIDOC, 1987) pp. 41-59.

25. Ibid., p. 43.

26. In de vorm van een discussiestuk is dit rapport verschenen als extra editie van CD/Actueel, oktober 1983, pp. 2-31. In het navolgende zal naar deze versie worden verwezen.

27. Appèl en weerklank, p. 3.

28. Ibid., p. 21.

29. Ibid., p. 22.

30. Het navolgende is gebaseerd op de weergave van de interne stukken van het CDA in de doctoraalscriptie van Hans F.M. Akkerman, die gedurende de aanloop naar de verkiezingen stage liep bij het partijbureau van het CDA te Den Haag: De voorbereiding van een hedendaagse verkiezingscampagne. Beeld van de CDA-campagne 1986. (Leiden: doctoraalscriptie, 1987). De belangrijkste in deze scriptie aangehaalde stukken zijn de strategienotities (eerste en tweede versie van augustus resp. november 1985, definitieve versie van december 1985) en de rapportage van eigen onderzoek door de CDA-Werkgroep Verkiezingsonderzoek (januari 1986).

Tenzij anders is vermeld, zijn de in het navolgende opgenomen citaten afkomstig uit interne CDA-notities, zoals weergegeven in de voornoemde doctoraalscriptie.

31. Ibid., p. 48.

32. Ibid., p. 54.
33. Ibid., p. 52.
34. Ibid., p. 50.
35. Ibid., p. 55.
36. Ibid., p. 55.
37. Ibid., p. 58.
38. Geciteerd in: Ibid., p. 59.
39. Ibid., p. 57.
40. Zie: H.G. van der Kaap, 'Partijvoorkeur voor de verkiezingen', in: J.J.M. van Holsteyn et al., op cit., pp. 168-179.
41. Het gaat hier en in het vervolg, tenzij anders is vermeld, om gegevens afkomstig van (verschillende) Nationale Kiezersonderzoeken. Het Nationale Kiezersonderzoek (NKO) is een sinds 1971 rondom alle Tweede Kamerverkiezingen gehouden interuniversitair survey-onderzoek, gericht op houdingen en gedragingen van kiesgerechtigden.
42. Joop van Holsteyn, Tibert van Dijk, Het Nationaal Kiezersonderzoek 1986. Een verslag aan de ondervraagden van de enquêtes in 1986. Rapport voor de respondenten van het NKO 1986, uitgegeven door de onderzoeksbureaus NIPO en Inter/View, 1987.
43. In: Hans F.M. Akkerman, op cit., p. 55.
44. O. Kirchheimer, 'The Transformation of the Western European Party Systems', in: J. LaPalombara, M. Weiner (eds.), Political Parties and Political Development. (Princeton: Princeton University Press, 1966), pp. 177-200.
45. G.A. Irwin, C. van der Eijk, J.J.M. van Holsteyn, B. Niemöller, 'Verzuiling, issues, kandidaten en ideologie in de verkiezingen van 1986', in: Acta Politica, Jrg. XXII, april 1987, pp. 129-179. C. van der Eijk, Ph. van Praag Jr. (red.), De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986. (Amsterdam: CT-Press), 1987.

46. R. Hillebrand, M.L. Zielonka-Goei, 'Kiezers en politieke partijen', in: J.J.M. van Holsteyn et al., op cit., pp. 70-79.
47. C.W.A.M. Aarts, 'Politici: bekendheid en sympathie', in: J.J.M. van Holsteyn et al., op cit., pp. 80-90.
48. J.J. de Jong, Overheid en onderdaan. (Wageningen: Zomer en Keunings, 1956), pp. 106, 195, 196.
49. Een strijd om (geringe aantallen, maar niet geheel onbelangrijke) kiezers binnen een bepaalde zuil wordt hier als defensief opgevat. Zo trachtte de KVP wel degelijk kiezers te winnen van bijvoorbeeld de KNP (1952) en van de katholieken in de PvdA (1956), maar het ging hier in beide gevallen om het (terug-)winnen van katholieke kiezers, en niet om het winnen van kiezers die gezien hun religie tot een andere dan de katholieke zuil 'behoorden'.
50. Kiezen in 1967. Eindverslag van het Nationaal Verkiezingsonderzoek 1967. Deel II. (Amsterdam: Vrije Universiteit, 1977), p. 3.
51. In de steekproef van het Nationaal Kiezersonderzoek 1986 heeft de PvdA een grotere aanhang dan het CDA, terwijl bij de verkiezingen het CDA de grootste partij werd. Op de in het navolgende bekeken verbanden tussen bepaalde karakteristieken en het stemgedrag is deze ondervertegenwoordiging van het CDA in de steekproef echter niet van invloed.
52. R. Hillebrand, M.L. Zielonka-Goei, 'Links en rechts in de Nederlandse politiek', in: J.J.M. van Holsteyn, et al., op cit., pp. 60-69, p. 64.
53. Ibid., p. 63.
54. Zie: C. van der Eijk, B. Niemöller, 'Het Potentiële Electoraat van de Nederlandse politieke partijen', in: Beleid en Maatschappij, nr. 7-8, 1984, pp. 192-204. J.N. Tillie, 'Stemkans en potentieel electoraat', in: J.J.M. van Holsteyn et al., op cit., pp. 180-188.